

CUMHURİYET DÖNEMİ AYDINLARINDAN ÜZEYR HACİBEYLİ VE GORİ SEMİNARİYASINA YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ

Elza SEMEDLİ*

ÖZET

Türk-İslam dünyasında ilk opera yazarı, Azerbaycan'da klasik müziğin kurucusu, Azerbaycan'ın tüm dünyada tanınmasına vesile olacak semfonik eserler yazan, Azerbaycan'ın milli uyanış, bağımsızlık, aydınlanma cereyanlarının öncü aydınlarından, Cumhuriyet'in İstiklal Marşı'nın bestecisi, Bolşevik işgalinin ve Ermeni soykırımının tanığı, XX yüzyıl gibi Azerbaycan tarihi açısından önemli ve son derece karmaşık süreçlerin yaşandığı bir dönemde eğitimci (öğretmen-ders kitabı yazarı), gazeteci-yazar Üzeyir Hacıbeyli çokyönlü faaliyetleriyle devamlı araştırma konusu olmuş ve olmaya devam edecektir.

Bu çalışmada Azerbaycan'da öğretmen yetiştirme tarihine kısa bir bakış atılarak, Üzeyir Hacıbeyli'nin eğitim tarihçesinden bahsedilmiştir. Makalede Üzeyir Hacıbeyli'nin Çar Rusiyası'nın Azerbaycan'a uyguladığı dil, kültür ve özellikle de eğitim alanındaki asimilasyon politikasına yönelik eleştirel görüşlerine yer verilmiştir. Çalışmada Ü. Hacıbeyli'nin Gori Semineriyasına yönelik, Sovyet döneminde sansür konarak yayınlanmamış, eleştirilerini içeren yazıları incelenmiştir. Bu eleştirel genellikle Gori Semineriyasındaki öğretmenlerin tutumlarını, eğitim programının uygulanmasına ve öğretmen yetiştirme politikasına yöneliktir.

Anahtar Kelimeler: Üzeyir Hacıbeyli, Gori Semineriyası, Asimilasyon Politikası

UZEYR HACİBEYLİ, ONE OF THE INTELLECTUALS OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC AND HIS CRITICISM ON THE TRANSCAUCASIAN TEACHERS SEMINARY IN GORI

ABSTRACT

Uzeyir Hajibeyli was the first opera composer of the Turkic-Islamic world. He was the founder of classical music in Azerbaijan and familiarized himself and Azerbaijan with his symphonies and other famous classic musical works all over the world. U. Hajibeyli composed the music of national anthem of Azerbaijan Democratic Republic. He also was a pioneer-enlightener, teacher, textbook writer, educator, journalist of Azerbaijani national renaissance period. He witnessed both the genocide of Azerbaijanians during Bolsheviks occupation and the fall of Azerbaijan Democratic Republic when TheRed Army invaded into Azerbaijan.

His multifaceted activity has always been studied by different researchers. In this study, we will take a glance at U. Hacıbeyli's education and the history of teacher education in Azerbaijan during the period of Czarist Russia. This article is focused on U. Hacıbeyli's works criticizing educational policy of Transcaucasian Teachers Seminary in Gori that weren't published due to the virtue of censure in The Soviet Period. Hajibeyli heavily criticized the politics of assimilation of Muslim-Turks in The Czarist Russia.

U. Hacıbeyli's criticism was directed toward assimilating attitudes of teachers, their curricular issues and the policy of teacher preparation in Transcaucasian Teachers Seminary in Gori. Meanwhile other educational issues are emphasized in this article as well.

Keywords: Uzeyir Hajibeyli, Transcaucasian Teachers Seminary, Assimilation Politics

* Doç. Dr., Hazar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, elzamedli@hotmail.com

GİRİŞ

Türk-islam dünyasında ilk opera yazarı, Azerbaycan'da klasik müziğin kurucusu, Azerbaycan'ın tüm dünyada tanınmasına vesile olacak semfonik eserler yazar, Azerbaycan'ın milli uyanış, bağımsızlık, aydınlanma cereyanlarının öncü aydınlarından, Cumhuriyet'in İstiklal Marşı'nın bestecisi, Bolşevik işgalinin ve Ermeni soykırımının tanığı, XX. yüzyıl da Azerbaycan tarihi açısından önemli ve son derece karmaşık süreçlerin yaşandığı bir dönemde eğitimci (öğretmen-ders kitabı yazarı), gazeteci-yazar Üzeyr Hacıbeyli çokyönlü faaliyetiyle devamlı araştırma konusu olmuş ve olmaya devam edecektir.

İster Çar Rusyası'nın sıkı takiplerinden, isterse de Sovyetler tarihinin “sürgünler ve idamlar dönemi” olan kanlı 1937'lerde tüm düşünce ve ülkü arkadaşlarının sürüldüğü, idam edildiği veya ülkeyi terk etmek zorunda kaldığı bir dönemde onu “Stalin'in gazabı”ndan kurtaran tek şey olağanüstü müzik yeteneği sayesinde yazdığı operaları ve diğer klasik eserleri oldu.

Bu çalışmada Azerbaycan'da XX. yüzyılın olağanüstü zekası adlandırılan Üzeyr Hacıbeyli'nin eğitimci kimliği üzerinde durulacak, Çar Rusyası'nın Azerbaycan'a uyguladığı dil, kültür ve özellikle de eğitim alanındaki asimilasyon politikasına yönelik eleştirel görüşlerini kendi kaleminden, köşe yazılarından yorumlamaya çalışacağız. Çalışma var olan bir durumu belge incelemeye dayalı bir biçimde betimlediği için nitel veri analizi tekniklerinden yararlanılarak gerçekleştirilen tarama modelinde betimsel bir çalışmadır (Karasar 1999: 77).

Üzeyr Hacıbeyli 1885 yılında Azerbaycan'ın bugün Ermeni işgali altındaki Şuşa şehrinde doğmuş, ilk eğitimini buradaki “Rus –müslüman mektebi”nde almıştır. 1899 yılında zor bir sınav sürecini tamamlayarak Gori Seminariyası'nın hazırlık sınıfına kabul olunur. Sınav sürecinin zorluğunun temel sebebi seminariya yönetiminin türk- müslüman çocuklarına karşı tutumuydu (Aslanov 1977: 8).

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar sadece Azerbaycan'da değil tüm Kafkaz'da öğretmen yetiştiren bir kurumun mevcut olmadığı, ilk defa 1866 yılında Tiflis'de “Hristiyanlığı Berpa Cemiyeti”nin Aleksandrovski Muallimler Mektebi'nin açıldığı, 1872 yılında ise bu okulun Aleksandrovski Muallimler Enstitüsü olarak değiştirildiği ve buraya müslüman olmayan tüm milletlerin kabuledildiği, müslümanlara bu okulda okuma hukuku verilmediği çeşitli kaynaklarca belirtilmiştir (Seferov, 2017). Bu karar 1875 yılına kadar geçeliliğini korudu ve XIX. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan'daki sosyo-ekonomik değişiklik, toplumsal gelişim ve kalkınmalar, yeni proletar ve burjuva sınıflarının oluşması Çar Rusyası'nı bölge üzerinde mutlak hakimiyetini sağlamak için yeni kararlar almaya zorladı.

Çar Rusyası zamanın bu talebini de bölge üzerindeki çıkarlarını ve işgal siyasetini bölgede yetiştirilecek eğitilmiş insanlar aracılığıyla pekiştirmek ve eğitim sektörüne denetimi elinde tutmak için 1870 yılında seminariya açma yetkisini yerel yönetimlerden hükümete devreden “Muallimler Seminariyası Hakkında yönetmelik”i onayladı ve bu yönetmeliğin sonuna düşülen kayıtlardan birinde “müslümanlar için özel mektepler açılana kadar müslümanlara Zakafkasiya Muallimler Seminariyasında okuma yetkisi verilir” notu düşüldü. Böylece, 1875 yılında Gürcistan'ın Gori şehrinde Zakafkasiya Muallimler Seminariyası (ZMS) açıldı (Seferov, 2017). Fakat ZMS'ye bağlı 3 ilkokulda da (Rus, Gürcü, Ermeni) eğitim Rusça yapıldığı için Azerbaycan Türklerinin bu okullara girmesi engellenmekteydi. Dönemin önemli aydınları (M. F. Mirza Fathali Ahundov, M. H. Gayıbzade) Kafkas valisi Mihail Romanov'la görüşerek ona Azerbaycan'ın önemli aydın ve bilginlerini (M. C. Topçubaşov, A. A. Bakıhanov, Mirza Kazım Bey) hatırlatarak Gori Seminariyası'nda Tatar şubesinin açılmasına izin almayı başarırlar. 23 Eylül 1879 yılında ZMS'nin bünyesinde Tatar şubesi açılır, 13 Mayıs 1890'da Devlet Duması'nın kararıyla onaylanır (Seferov, 2017).

İşte Ü. Hacıbeyli 1899/1900'lü yıllarda Gori Seminariyası'nın Tatar Şubesinde eğitim almıştır. Öğrencilik yıllarına dair seminariyada bulunan arşiv belgelerinde Hacıbeyli'nin resim çekmeyi, kitap okumayı sevdiği, gönüllü olarak Azerbaycan Türkçesi'nden Rusça'ya veya Rusça'dan Azerbaycan Türkçesi'ne makaleler tercüme ettiği kaydedilmekle birlikte, talebe Hacıbeyli'nin ana dilinde konuştuğu ve dua okumadığı için müfettişten kınama cezası aldığı ve bu yüzden pazar günü izninin iptal edildiği notu da düşülmüştür (Aslanov, 1977: 9).

Hacıbeyli Gori Semiraniyası'nda Rus edebiyatı, medeniyeti ile birlikte Kamenski, Russo, Flober ve Uşinskiy gibi önemli pedagogların eserleri ile tanışmış, seminariyanın zengin kütüphanesinden yararlanmış ve sosyal etkinliklere faal katılmıştır. Teatroların, önemli fuarların ve çeşitli sosyal etkinliklerin düzenlendiği Tiflis gibi dönemin kültür merkezinde bulunmuş olmak, Hacıbeyli'linin dünya görüşünü zenginleştirmiş ve katkıda bulunmuştur. Onun dünyaca tanınan besteci olmasında, güçlü müzik duyumu ile birlikte seminariyada telli ve nefesli müzik aletlerinde çalmayı öğrenmiş olmasının önemli bir rolü olmuştur (Aslanov, 1977: 9). Hiç şüphe yoktur ki, Gori Muallimler Seminariyası Azerbaycan'nın eğitim tarihine önemli katkıda bulunmuş, toplumsal gelişim ve Azerbaycan'nın gelecek fikir, sanat hayatında, bağımsızlık tarihinde müstesna rol almış kişiler bu okuldan mezun olmuşlardır.

Fakat tüm bu olumlu özelliklerine rağmen daha önce de belirttiğimiz gibi bu okulda müslüman-tatarlara karşı ayırıcı tutum sürekli yaşanmış, Rusiya'nın işgalci ve misyoner yaklaşımı her zaman ön planda olmuştur. Nitekim, Hacıbeyli, Kafkas'taki 3 darülmualiminden bahsederken ... *biri Gürcü için Huni kasabasında, biri Ermeniler için İrevan şehrinde, biri de (guya!) müslümanlar için Gori şehrinde* (Hüseynov, 2009: 31) diyerek aslında bu okulun müslümanlar için olmadığını ima eder.

Seminariyanın iç işlerinden bahsederken Gori'de iki şube (Müslüman ve Hristiyan) olduğunu ancak bu iki şube arasında asla eşitlik olmadığını, büyük bir tarafgirlik olduğunu, Hristiyanlara ayrıcalık tanındığını şu sözlerle anlatır: *müdürün nazarında biri "doğma (öz)", diğeri "ögek (üvey)" kardeşdir; biri 7 gün pehriz tutar, o biri 3 gün bile oruç tutmaz; biri her hafta ibadet için kiliseye toplanır, o biri mescidin kapısını tanımıyor, hatta biçare 5 yıl içinde mescidin kapısını da unuttur. Biri her sabah ve akşamları İncil-i Şerif'i elden yere koymaz, eski Slav lisanı ile yazılmış sayfaları müdam ile telavet ider, o biri Kuran-ı Mecit'in yüzünü de görmez. Hayır, affbuurunuz, yanıldım, Rus lisanına tercüme olunmuş Kuran'ı ezberleyerek ayrı ayrı sureleri vird-i ziban ediyorlar...*(Hüseynov, 2009: 31).

Hacıbeyli seminariyadaki ayırıcılığın ana diline karşı yapıldığını, kendi aralarında bile ana dilinde konuşmanın yasak olduğunu, Türk dilinin darülmualiminde önemli bir bilim olarak kabul edilmediğini, hatta hakarete maruz kaldığını da belirtir: *Hergah rica etseniz, Rusça sual ediniz, cenabınıza şeriet meselelerini mükemmel nakl etsinler...! Biri ana dilini mükemmel biliyor, o biri ise genelde ismini bile yazamaz...* (Hüseynov, 2009: 32).

Hacıbeyli, o dönemde müslümanların kullandığı Arap alfabesinin küçümsenerek hor görüldüğünü, seminariyada kullanılmasının ayıp olarak kabul edilmesi üzerine 1896'da seminariya muallimleri tarafından icad edilmiş "akademiya alfabesi" ile yazı pozü öğretildiğini ve ilkokullara da latin alfabesinin kullanılmasını tavsiye ettiklerini kaydeder ve iş bu hal ile yetiştirilen, Kuran'ı başka lisan ile okuyan, yazıyı başka alfabe ile yazan "millet" öğretmenlerinin halka ne kadar faydalı olabileceğini ve halk tarafından ne kadar sevilbileceğini tartışır (Hüseynov, 2009: 32) .

Gori Seminariyasının eğitim-öğretim programına eleştirel bir yaklaşım geliştiren Hacıbeyli seminariyada okutulan derslerin önemli dersler olduğunun, fakat Tatar bölmesinde bu derslere gereğinde önem

verilmediğini ve ders veren öğretmenlerin misyonerlik amacıyla bu derslere tayin olduğunun altını çizer. Öğretmenlerin Müslüman Türklerin milli manevi değerlerine, kimlik ve karakterlerine yönelik aşağılayıcı tavır ve davranışlarını, en önemlisi bu milletin gelecek eğitimcilerini bu değerlerden uzaklaştırma kastlarını eleştirir: *“evvela bakalım pedagoji ilmine. Pedagoji – yani üsul-u terbiyyet en mukaddes ve en mühüm bir ilimdir. Mürebbiler (öğretmenler –ES) ise gerçekte ekseren misyonerlerden tayin olunur. Bunlar din-i mubinin zıddına yazılmış nice bir telifatlar ile meşhur şahıslardır. Herçend ayyam-ı tedrisatta o cenablar “irtidad”ı (dönme-ES) tesnifatlarını mutallimlerden (öğrencilerden-ES) gizlin saklıyorlar. Ve likin her birkademede öz mesleklerini müdam biruze veriyorlar. Mesela, onların birisi “aşuranın” müzirr olmağını öz destperverdesi bir müslüman balasına derk ettiriptir. O birisi “çerkezi” libasının Kafqaz’da mahv etmekaçına düşmüştü. Üçümcüsü könül bulandırıcı ve rişhendâne sözler ile hissiyat-ı milliyeye müdam (davamlı –ES) tokunurdu ki “türk kavmi” şehvetengizlikten nâşi halveiyathorolur” (Hüseynov, 2009: 33).*

Hacıbeyli, seminariyadaki Rusça derslerinden bahsederken müslümanların rakipleri olan diğer milletlerden daha fazla mükemmel çalışmalarına rağmen yine de bir bahane ile aşağılandığını belirterek Türklerin Rusça’nın telaffuzu ile ilgili problemlerinin her dilin kendi fonetik özelliklerinden kaynaklandığını, bu durumun doğal kabul edilmesi gerektiğini, *“kinaye ve alay konusu edilerek Türk muallimlerin kendi ana dilinden ürkütülmelerinin”* (Hüseynov, 2009: 34) doğru olmadığını ifade eder.

Seminariyada tarih eğitiminin misyonerlik amacı ile kullanılmasından huzursuzluğunu anlatan Hacıbeyli, bu ilimlerin öğretiminin de “irtidad” meselesinden uzak olmadığını ve seminariyada “mevcudluğu şüphe ve soru doğuran maceralar, masallar (Rurikler, Peronlar) mükemmel okutulmakta, ama vatan tarihi asla akla gelmemekte, gelse bile başka bile nokta-yı nazarla” diyerek tarih derslerinde Azerbaycan, belki de vatan tarihi ifadesi ile kastettiği Türk tarihinden hiç bahsedilmemesine itiraz eder. Coğrafıya eğitiminin de aynı durumda olduğunu *“muallim efendi Avstraliya cezirelerinden artıcağ malumat, ancak biçare vatanın geçen asırlarda lalezar ve imdiki halde harab olmuş yerlerinden”* bahsetmemesini kendine özgü mizah yeteneği ile eleştirir. *“Yahşı halettir, ayağımızın altındaki kuyuları görmüyoruz, ama gökteki yıldızları sayıp, Amerika’da da kuyruklu yılduzun nümayan olmadığını haber veririz”* (Hüseynov, 2009: 34).

Hacıbeyli, Rusiya’nın müstemleke politikasını güçlendirmek için tüm bölgelerde olduğu gibi Azerbaycan’da da eğitimi kendi amaçları doğrultusunda yönettiğini çok iyi anlayarak Türkçe yer adlarının değiştirilmesine ve Çar Rusiyası’nın asimile etme politikası sonucu soyadlarının Rusçalaştırılmasına XX. yy’ın başlarında gazetede yazdığı köşe yazılarında itirazını bildirir: *“Kötü niyetli misyonerler mukaddes ilimleri kirleterek “gençleri” hissiyat-ı milliyeden uzaklaştırmak için ellerinde alet edipler ki irtidat zilletine düşer olmuş biçare muallimler (gençler) bu bed mesleklerin puç akidelerini (menasız düşüncelerini-ES) halk içinde intişar etsinler... (yaysınlar-ES). Seminariyada tikilen ağaçlar “meyvelerini” yavaş yavaş vermektedir, bazı muallimler soyadlarının sonundaki “li” lafzını basit kabul edip, asil olmadığını düşünerek “ski” lafzına değişmişler”* (Hüseynov, 2009: 34-35).

XX. yy’ın başlarında seminariyada eğitimin kalitesinin düştüğüne de değinen Hacıbeyli, devletin eğitimdeki kusurları memurluk rütbesi ile telafi etmeye çalıştığına, seminariyadan mezun olan öğretmenlerin halktan uzak olduğuna, bu sebepten de halk tarafından kabul edilmediklerine dikkat çekmektedir. *“Bir Rus edibin dediği gibi imdi darulmuallimin pedagog yerine domuz otaran bırakıyor”* veya *“bir kaç yıl bundan önce muallim efendi cemaet ile yaklaşıp, hayır ve şerre karışıyordu, o vakit muallim “memur” sayılmıyordu... Verilen terbiyenin noksanı memuriyet sıfatının artmasının başlıca sebebidir”* (Hüseynov, 2009: 35).

Hacıbeyli geçen asrın başlarında halkın aydınlanmasında ve eğitilmesindeki başarısızlığın temel sebeplerini eğitimin milli olmamasında, Çar Rusiyası'nın müslüman-türk nüfusun milli, dini ve kültürel değerlerini ve eğitimini hedef alan asimilasyon politikasında olduğunu düşünür. “*Cemaat adetine istihza etme, çocukları Rus lisanına teşvik et ve verdiği malumatı Türk lisanına tercüme etme..!*” talimatı ile göreve başlayan öğretmenlerin okuttuğu ders kitabının “*ilk sayfasında İsa sureti ve ekinde “bu Allah’dır (İkona)” sözleri yazılmış ve öteki sayfasında “ben su ile şarap içmiyorum” cümleleri bulunur! Acaba bundan artık mı cemaat adetine istihza olunacak?! Nasıl böyle bir kitap ile muallim köy cemaatine görünsün?*” diyerek çözümünü seminariyanın müslüman köylerine yaklaşmasında, halkın değerlerine saygı duymakta görür. (Hüseynov, 2009: 36).

Hacıbeyli'nin seminariyaya dair görüşlerinin incelenmesi eğitim bilimleri hakkındaki yenilikçi düşüncelerinin Gori seminariyasında aldığı eğitimle ilişkili olmakla birlikte daha ziyade onun kendi zengin mutalaası, aydın ve araştırmacı kişiliği ile ilgili olduğu kanısı doğmaktadır.

Hacıbeyli toplumdaki cehaleti muallimlerin ortadan kaldıracağına inanır. Gazetede köşesinden milletin geleceğini düşünen hayırseverlere seslenerek yüksek eğitim almak isteyen öğrencilere destek için “talebe sandığı” adlandırılan burs verme eylemini devam ettirmeye çağırıyor: “*...bizim eğitim görmüş insanlarımız ne kadar çok olursa, milletimiz için hayırlı olur, aksi halde halimiz yaman olur, ayaklar altında kalır, mahvoluruz. Bunlar boş sözler değil, acı hakikattir. Bu asırda ilimsiz yaşanmaz.*” (Hacıbeyli, 2005:116)

Öğretmenlerin toplumun sorunlarından uzak yetiştirilmesini doğru bulmayan Hacıbeyli Kafkas “malaryası” adlandırdığı cehaleti tedavi etmek için “Firengistan memleketine tahsil almaya gitmeye gerek olmadığını” yazar. Öğretmenliği tabipliğe benzeten Hacıbeyli nasıl tabip hastanın marazının kökenine inip tamamen iyileştirmeliyse, muallim efendi de cehaletin sebeplerine aşına olmak zorundadır ve milletin dertlerine ilaç etmeye borçludur. “*Pes, muallim Aladağ'da tahsil ederken, çiftçi Karadağ'da ekin, tarla sürerse, birbirlerinin dertlerinden nasıl haberdar olsun*” (Hüseynov, 2009: 31-32).

TARTIŞAM VE SONUÇ

Azerbaycan'nın eğitim, kültür ve aydınlanma tarihinde çok önemli yeri ve katkısı olan Gori Seminariyası aynı zamanda Rusiya'nın bölgesel işgal ve misyonerlik politikasının gerçekleştirilmesine hizmet etmiştir.

Bu politikanın işgalci ve misyoner yaklaşımı Müslüman-Tatar öğrencilerin dini, kültürel değerleriyle birlikte dil, tarih, coğrafiya bilinçleri ile oynama ve özellikle bu öğelere bağlı olarak da kimlik bunalımına girme, kendi kimliğini, değerlerini küçük görme şeklinde yansımaları hedeflenmiştir.

Rusya'nın işgal ve asimilasyon politikasını eğitim üzerinden gerçekleştirdiğine dair halkın aydın kesiminde de XX. yüzyılın başlarında gazetede köşesinden yazarak farkındalık yaratmaya çalışan Hacıbeyli düşünceleriyle temelinde dünyevilik, aydınlanma, millilik ve bağımsızlık olan Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuş ve Türk Dünyasında kurulan ilk Cumhuriyetin istiklal marşının bestesini de yapmıştır.

Tüm hayatını mensubu olduğu Azerbaycan Türklerinin aydınlanmasına adanmış, toplumsal gerilik ve cahilliğin temel sebebini eğitimsizlikte gören Hacıbeyli, döneminde görüşlerine karşı çıkanlara “Terakki” gazetesinde yazdığı şu satırlarla cevap vermiştir: *Ben ne yapayım ki, kendi ilmimi, bilgimi, tüm istidat ve yaratılıştan gelen yeteneklerimi milletin terakkisi yolunda sarf etmekle hain ve haset “zenburçuların”*

(başkasının emeğini benimseyen-ES) gözlerine ok olup batıyorum? Milletin çocuklarının talim ve terbiyesi için uğraşarak velilerin teşekkürünü almak, gazetelerde yazmakla millete hizmet etmek, unutulmuş, eğlenceye dönüşmüş musikimizi canlandırmak ve her kesin ona rağbetini kazandırmaya çalışmak..... kötü bir şeyse bırakın ben kötü olayım.... (Hacıbeyli 2005:113) Aslında bu satırlar Hacıbeyli'nin yaşadığı zorlukları, verdiği mücadileyi yansıtmaları açısından son derece önemlidir.

KAYNAKÇA

- Ahmedov, H. (2012). *Avrasya Halklarının Mekteb ve Pedagoji Fikir Tarihi*. Bakı, s.248-254
- _____ (2013). *Azərbaycan Dili Dərslərimiz Milli Sərvətimizdir*. 1 İyun, <http://www.tehsilproblemleri.com/?p=1451>
- Aslanov, M. (1977). *Üzeyr Hacıbeyov*. Bakı: Genclik.
- Bayramov, H., (2015). *Azerbaijani Enlightenment and Development of National Consciousness During The Period of Tsarist Russia*, http://www.kaznai.kz/imgs/Bibigul_Nussipzhanova__Rita_Dzherdimaliyeva__Annales_-_SHS_-_25_-_2015_-_2_LOWRES.pdf#page=92 (ET: 13.10.2017)
- Hüseynov, Ş. (2009). *Üzeyr Hacıbeyli, Neşrlərde Kenara Koyulmuş Matbu Eserləri*. Bakı: Elm.
- İsmayılov, M., Maksveli, N, (2008) *Azərbaycan Tarihi 1900-1920*, Bakı
- Mardanov M., Aslanov R., *Задачники по Арифметике Школ Азербайджана Конца XIX Начала XX Века* https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/146411/IFTE.2018.2_12_18.pdf?sequence=-1&isAllowed=y
- Rice K., *Forging The Progressive Path: Literary Assemblies And Enlightenment Societies in Azerbaijan, 1850-1928* <https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4699&context=edissertations>.
- Səfərov, . *Qori və İrəvan Seminariyalarının Milli Təhsil Tariximizdəki Yeri və Rolu Haqqında*. <http://www.milliarxiv.gov.az/az/archiveresearch?id=245> (ET: 13.10.2017)
- Seyidzade, D. (2004). *Azərbaycan XX Asrın Evvəllərində: Müstəgilliyimizə Aparan Yollar*. Bakı: OKA.